

УДК 811.161.2:81'373.46

Ганна Воронич
м. Київ

ЧЕТЬЯ МІНЕЯ 1489 р. І КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ

Експлікацією на давньоукраїнських землях кирило-мефодіївської традиції, започаткованої серед слов'янських народів чехами ще в останній чверті XIV ст., є рукописна пам'ятка Четья Мінея 1489 р. — один із перших перекладів конфесійного тексту народною мовою, важливе й інформативно щедre джерело вивчення історії української мови.

Ключові слова: історія української мови, дослідження мови пам'яток, українсько-білоруські міжмовні контакти, діалект, глоса.

Уже найдавніші наші книги презентують взаємодію системи конфесійної старослов'янської мови з давньоруською літературною й живим мовленням східних слов'ян, а до кінця XI ст. цілком сформувалася її давньокиївська редакція. Очевидно, церковнослов'янська мова була панівною конфесійною мовою в Україні до XV ст. Уже з XV ст. дійшли переклади окремих частин Біблії (Плач пророка Єремії, книга пророка Данила, Пісня пісень, Псалтир), а також значна за обсягом Четья Мінея 1489 р. У середині XVI ст. перекладено українською мовою Новий Заповіт (найвідоміші пам'ятки — Пересопницьке євангеліє 1552–1556 рр., Євангеліє Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол 60-х рр. XVI ст.). Перекладач Пересопницького євангелія, син сяноцького протопопа Михайло Василієвич, зазначав, що переклад призначений «для читання церкви б̄жи(х)». Аналізуючи слова І. Вишенського «Євангелія и Апостола в црквеи на литургии простым языком не выворочайте», В. Німчук припускає, що принаймні в кінці XVI ст. ще в багатьох

© Г.В. ВОРОНИЧ, 2013

місце переписування, названо автора². Наприкінці XVII ст. Четья була оправлена (переплетена): **рокѸ • а҃ѡїѸ • вправлена высть книга сина ѡцем Іваном Гаковичом Пресв.: Воинским Мѣсцким (287)**, який, за твердженням М. Грушевського [8: 99], проживав у Воїні (ймовірно, у Воїні, що на території сучасної Холмщини)³.

Варто погодитися з тим, що тлумачити прикметник воинский словом «військовий», як це робить М. Карпинський, безперечно, немає підстав [12: 251–276], бо священників називали за місцем проживання або за місцем відправи богослужби, а військових священників, тобто тих, хто служив у військових частинах, називали капеланами. Таке припущення підтверджує також і запис у пам'ятці⁴.

час провішали, що ніхто не доживе до кінця року. За православними підрахунками, серпень 1492 року, місяць, коли Колумб виходив у подорож до південних країв, відзначав кінець сьомого тисячоліття від створення світу, і всі навколо пророкували, що настане кінець світу. І справді, ніхто навіть не обраховував церковний календар на наступні роки. Хоч православні використовували той самий юліанський календар, яким послуговувалась латинська церква, вони мали іншу систему підрахунків anni mundi, років від створення світу. Крім того, як і у Візантії, православні росіяни мали звичай починати церковний рік 1 вересня. Отже, з огляду на думку православних, що 7 днів створення відповідають сімом тисячоліттям, і на те, що світ, по-їхньому, створений 5509 року до н. е., 1492 рік дорівнює 7000 років від створення світу, тобто становив найімовірнішу дату судного дня. Критичним днем було 31 серпня. Та коли цього дня нічого не станеться, удар долі можна відсунути до 31 грудня, останнього дня світського року і середини різдвяних свят. Тож коли нічого не сталося до Богоявлення, Москва полегшено зітхнула.» (*Норман Дейвіс*. Європа. Історія. — Пер. з англ. — К., : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008 р. — С. 475).

² **А пса(а) сїю книгоу нѣхто є(є) везезка з нова горо(а)ка лито(в)ско(г) поповичъ попа литово(ц)ко(г) снѣ семинновъ долъбнича н(ж) в нитрополини (Четья Мінея 1489 р., 286 зв.).** Через те, що в записі згадана митрополія, то деякі дослідники (В. Перетц В. Німчук) роблять припущення, що оскільки митрополія була в Києві, то тільки там міг придбати оригінал рукопису Березка, з якого виготовлено копію. Проте цілком вірогідно, що в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новоградку, резиденції Київської митрополії, де служив його батько. Незважаючи на те, що в записі є вказівка на місце переписування книги, і досі нероз'язаним є питання, про який Кам'янець тут ідеться: Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Подільський чи ще якийсь інший, адже в Україні та Білорусі їх було кілька. Але беручи до уваги те, що в записі згадується ім'я короля Андрія (а це, за твердженням В.Перетца, ім'я польського короля Андрія-Казимира Ягелловича, який був обраний королем Великого Князівства Литовського в 1440 р. і який помер у Гродні 1492р.), дослідники (В.Перетц, В.Німчук, погоджується Д.Гринчишин) припускають, що переписування оригіналу Четьї було здійснено в Кам'янці, містечку *Берестейського* повіту. Див. [25; 20: 73].

³ Про Воїні: містечко на сході сучасної Польщі, недалеко від Холма; міський статус має з XVI ст. У 1690 р. належало до Брестського воєводства; наявні костел (1537 р.) і церква; відомий топонім *Воїнський тракт*. З 1576 р. належить Короні, хоча *литвини вважали його своїм*. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Z. 145, tom XIII.—Warszawa, 1898. — s. 736).

⁴ На 305 аркуші читаємо **того ради молѣмса члѣколюбцю бѡгѸ. да избавить на(с) ѡ врагѣ наши(х). невидимою своєю бл҃годатью. и поможетъ намѣ в ѡмолитвахѣ наши(х). дасть намѣ разѸмъ добрын. да разоумѣти бѣдемѣ какѣ молитиса его ст҃он мл(с)ти.**

Перегукується з наведеним вище записом у пам'ятці повідомлення про русинського (українського) письменника XVI ст., яке подає І. Вагилевич [5: 195]⁵: Це інформація до роздумів. Засвідчені факти потребують додаткового вивчення за архівними джерелами, але привертаючи до них увагу дослідників, сподіваємося, що вони, дуже ймовірно, зможуть скоригувати, уточнити відомості про походження писаря-перекладача, зокрема припущення про його зв'язки з митрополією, тобто з Києвом, чи про місце переписування пам'ятки, а також підтвердити факти мовознавчого дослідження пам'ятки щодо її україномовної належності. Загалом ми кваліфікуємо власницькі записи як *німі, мовчазні* (до них належать різнотипні штампи й печатки, наявні на аркушах пам'ятки) та *розповідаючі, промовляючі* (ті, що містять додаткову інформацію про час і місце написання пам'ятки, писаря, її власників тощо). Завдання дослідника — змусити ці найрізноманітнішого змісту й форми написи на полях чи між рядками пам'ятки, зроблені різними людьми, в різний час, за різних обставин, розповісти щонайбільше.

Як зазначає П. Плющ, Четья 1489 р. є «праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану «просту мову», зроблених на Україні в XVI та XVII ст.» [27: 74]. В. Перетц вважав Четью однією з найдавніших пам'яток, яка є перекладом давнього церковнослов'янського тексту на «нову» мову [25: 1–107].

Четья Мінея 1489 р. досить виразно презентує трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення першої еле-

а дѣяволы проганяючи. да не порадыются нечистотамъ нашимъ. того ради бѣдьмо мл(с)тви до вбоги(х). и хъсь до на(с). мл(с)тви въ бѣдѣ(т). ємоу(ж) сл(в)а. вѣѣ(к) вѣкѣ(м). аминь.

У рядку того ради бідьмо мл(с)тви до вбоги(х) після слова вбоги(х) між колонками із продовженням на нижньому полі дописано іншим чорнилом і почерком (але півуставом): *и до ка(п)лановѣ ѡфѣрѣ имъ горячо и цѣрѣ давано.*

Цей запис (а власне фігурування в тексті пам'ятки іменника капелан з адекватним значенням) робить доказовішим припущення М. Грушевського про територіальне походження Саковича, водночас, як на нашу думку, цілком спростовуючи висновок М. Карпинського про тлумачення лексеми *воинский* у власницькому записі на берегах Четьї як 'військовий' [12].

⁵ Kasian Kalikst Sakowicz. Mąż uczony, narodził się około r. 1570 w Poteliczu, w województwie bełskim, gdzie jego ojciec był księdzem. Uczył się na Uniwersytecie Zamojskim, potem na Uniwersytecie Krakowskim. Po ukończonych studiach był diakonem w Przemyślu, potem kapłanem w Lublinie, z kąd się wydalil na Ukrainę, gdzie został czerńcem w kijewobraccim monastyrze, imię Kassyan, a w r. 1622 był synkelem czyli namiestnikiem i jako taki miał nadzór nad szkołami brackimi i bohojawleńskimi. Przeszedłszy na unię w r. 1625, otrzymał archimandrię dubieńską w r. 1627; że zaś miał udział w dziele M. Smotrzyckiego Apologia peregrynacji został w r. 1628 na synodzie w Kijowie wykłety. Będąc złożonym z urzędu swojego z powodu zająć z biskupem włodzimierskim w r. 1640 wyjechał do Rzymu, gdzie za dyspenzą papieża Urbana VIII przeszedł na obrządek łaciński i z powrotem został kanonikiem regularnym i proboszczem w Krakowie. Umarł w r. 1650. [...] Po rusku pisał: *Вѣршѣ на жалосный погребѣ Петра Конашевича Сагайдачного* (Kijów, 1622).

ментами української мови на різних мовних рівнях: у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, тим самим дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною українською мовою в різних функціонально-часових й ареальних аспектах.

Пам'ятка написана півуставом на папері у дві шпальги (стовпчики) по 26 рядків на кожній сторінці без пагінації і має 375 аркушів; на папері є водяні знаки [6]. За змістом вона складається з двох частин: перша охоплює 287 аркушів, друга — 88; перша нагадує збірник житій святих і похвальні слова на честь свята Господа Бога та Святої Богородиці, а також найвизначніших святих, частково Торжественик, а друга є поєднанням Бесід Івана Золотоустого і частково Ізмарагда. За графічними, орфографічними атрибутами, за старанністю переписування пам'ятки й мовними рисами частини пам'ятки теж неоднакові. Перша частина написана старанно, а в другій є багато виправлень, заміни одних літер іншими, закреслення неправильно вживаних (написаних) або малозрозумілих слів словами загальнонародними. У другій частині частіше порівняно з першою трапляються форми аориста та імперфекта, неповноголосні форми, закінчення **-аго** в родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників, **ж** на місці **ю** та **у**, значно частіше використовуються глоси. Основою для Четї стали, як стверджує В. Перетц, слов'яноноруські тексти житійної та проповідницької літератури, які автор перекладу використовував цілком вільно [25: 1–107]. Писар змінював текст, скорочуючи та доповнюючи його, наближуючи мову пам'ятки до живої народної мови, а також вводячи глоси — пояснення незрозумілих або невживаних (чи маловживаних) слів загальнонародними. А це, як вважає В. Німчук, вияв власне мовознавчої роботи, зародження лексикографії [21: 13], несловникової лексикографії-глосографії, глосемографії [Там само: 17]. Готуючи пам'ятку до друку, ми прокоментували у примітках (подано 1842 примітки) численні приклади вживання найрізноманітніших глос. *За зовнішніми ознаками* — місцем розташування — глоси в Четї поділяємо на *внутрішньорядкові* (рядкові), *міжрядкові* (інтерлінеальні), й *покрайні* (маргінальні).

Внутрішньорядкові (рядкові) — найпоширеніші, їх у тексті найбільша кількість, частини в них поєднуються сполучними словами (Скажімо, глос, поєднаних словом **рекомо**, у пам'ятці виявлено 47: **члѣвкъ ѿ бѣжи. да(л) имъ харатью рекомыи свито(к)** (150 зв.), **геуна рекомо пекло** (357 зв.), **долги рекомо грехи** (292), **аще ли оу злом дѣле застане(т) рекомо во грѣсѣ(х)** (334 зв.), **посоула не хоче(т) рекомого бага(т)ства**); словом **зовемаѣ (зоветсѣ)** — 21: **избавить на(с) члѣволоубецъ бѣ ѿ мѣки вечное. и дастъ намъ бѣговгодныи раи. еже зоветсѣ цр(с)тво не(с)ное. его же оуготовалъ любашимъ е. рекомо праведнико(м)** (357 зв.), **за гордостъ во сотона с неба сверженъ. со всѣми слѣгами. што нине зовоутсѣ бѣси** (350); словами **именжетсѣ**,

нарицаемаѡ — 24: та(к) празникъ чинивали. роукоатен рекомо оупаханины. што жь са именжетъ панतिकостие (211), секира именжетса смерть (365), шедше во градъ. нарицаемоую весь. (314), списана вы(ст) кнѣга сѣа. нарицаемаѡ четъѡ. (286 зв.) чи й без них: шбразовъ Ѹчинко(в) (336 зв.).

У Четыї досить поширеними є *міжрядкові* (надрядкові, інтерлінеальні) глоси, які В. Німчук, досліджуючи пам'ятки давньоруського періоду, кваліфікував як винятки [Там само: 17], а саме: *однослівні* за структурою: в рядку — архнерѣи, а над рядком надписано попы (262), чи игѣмон (воевода) (262), тисячника (войта) (262), оуслыша(т) гла(с) сѣа бѣжиа. оустаноу(т) Ѡ гробъ телеса. Ѡреи и князен. митрополитъ и еп(с)коуѣ. и просты(х) людеи. (361) — у рядку виправлення, а словосполучення вси оусопшии. рекомо мертвини надписано над рядком та багато інших; *багатослівні*: вже во насрѣдъ пѣтѡ — вгорі над рядком іншими чорнилом і почерком надписано: посредь дороги стоимъ. рекомо половиноу сѣтго поста во чистотѣ прошли єсмо. (307) і под. Певна частина *надрядкових* глос була зроблена пізніше *скорописом*, можливо у XVII ст., коли книгу опрацювали: чисто — щире, слишите — чүйте, мира — свѣта, ни — нѣтъ, соблюлъ — сохранилъ, соблюсти — заховати, здѣ — тѣтъ, врѣмени — часа, насрѣд пѣтѡ — посредь дороги, честуймо — шануймо, стезю — дорогѣ, благыи — бѣдныи, о том — про то, прѡ — свар, образовъ — вчинковъ та ін.

Цікавим є такий вид, як *глоси-форма, оформлення*. Деякі глоси, що раніше були написані у церковнослов'янському *оформленні, закреслені* і зверху над ними подані у властивому живомовному звучанні: крѣпци виправлено на крѣпки, мнозин — на многин, славъ — на славыи, в раи — у раи, мучителевы слугы. рекомо сотонины слуги дѡволи (в останньому слові льи виправлено на ли) (207 зв.) та ін.

Глоси-порівняння: и парить ка(к) птица лѣтаеть по въздоху(м). такъ она по люде(м). и по вбогимъ. и ка(к) бчола цвѣты звирає(т). та(к) она люди. (276 зв.), оутроу тако трава процвита(х). на вечер же Ѡпадохъ. (9). У порівняльних зворотах привертають увагу слова сонце, вода, громъ, воскъ, камень, пороухъ, свинья та інші, тобто ті, які властиві й народнорозмовній мові. Наприклад: пила жь и(х) бысть яко воскъ (34 зв.); онъ ка(к) твердый камень (55 зв.); твоѡ честь какъ пороухъ въ учью (56); сами тако свинья в лѣжи са валлю(т) (340 зв.); возниа тако сонце (331 зв.), бѣдемъ каждый стопати нази, ка(к) мѣти родила (371), дѣнь приходить тако англѣ, а ношь тако татъ (344 зв.), оу добрѣ живѣ(т) оу скоупости превываю(т) (340 зв.).

Як приклад використання *покрайніх* (маргінальних) глос у Четыї Мінеї розглядаємо наступне оформлення тексту пам'ятки на аркушах 353 — 353 зв. Отже, в тексті маємо: развѣ ариа. хр(с)творца. его же препрѣша сѣини ѡци. и проклали. потом же оутвердиша х(с)воу ѡрковъ. и многи(х) оу вѣроу шбратили. Проклали арыѡ попа. и его ереси. былъ во въ соборе то(м). старешина сѣыхъ ѡць. селивестръ папа римьскии.

викентини. митрофанъ Ѡ византиа. александръ Ѡ александриа. еоу҃ста-
фини. Ѡ антиѡфини. макарини Ѡ ер(с)лима. никола Ѡ ликиа. пахнотѣи Ѡ
египта. а ины(х) многое множество. Се бы(л) первыи// соборъ в никии.
стѣхъ ѡцовъ. •т• нї• въ •к•е лѣто. при константинѣ цѣри. проклали ариа
попа. и его ереси. и потомъ всѣмъ соборо(м) прославили х(с)а
единосущина ѡцю сна бжиа. пережь вѣковъ рожена(г). по гл҃ющеѣ пр(о)
ркѣ. ис чрѣва преже дньница родиса. оу послѣднѣа Ѡ двы. нашего ради
сопасѣннѣа. вочлѣвчшася⁶.

Навпроти підкреслених рядків праворуч на полі іншим чорнилом поставлено хрестик +, а на нижньому полі маємо скорописний текст тим самим чорнилом, що й хрестик: + *Внемли Читателю, яко на соборѣ Никейскомъ былъ старейшій на (очевидно, старійшина — Г. В.) святыхъ Отець Силвестръ Папа Римскій.* Нижче той самий текст повторено латинкою: *Zauważ czytelniku, że na Soboru [powizailnym] w Nicei w wieku III był prezydującym Sw: Sylwester Papież Rzymsky quo ad guma[m]*m [spoczinel.] (* — m у слові гумат двічі закреслено, а потім написано ще раз). Цей запис уточнює, пояснює, а також доповнює зміст тексту пам'ятки (зокрема йдеться про вислів quo ad guma[m]*m [spoczinel.], враховуючи вірогідно відчитане слово, подане в квадратних дужках, — 'який помер у Римі').*

Або ж на аркушах 20 — 20 зв. у розповіді про Костянтина Великого, римського імператора читаємо: и силою ч(с)тного кр(с)та поразилъ соупротивны(х). и пришедъ до рима. кр(с)тивса самъ. и мѣти его елена. (w ы 337) ѡ1ѣ Ѡ стого папы селивестра. ѡ2ѣ мѣть же свою Ѡпоустилъ до ер(с)лима. искати ч(с)тного кр(с)та. мѣти же его елена. шедши тамъ// испытала со многи(м) трѣдомъ. шдва са допытала в жидо(в). гдѣ есть ч(с)тныи крестъ сохрѣненъ. и жидове его неволею споведали. цѣрица же елена. наше(д)ши. повелѣла оузнати. кр(с)тъ г(с)нь изъ земли, вси же людие оувидѣвшѣ гавлѣнне ч(с)тного кр(с)та. възрадовалиса. цѣрица же елена. начала целовати кр(с)тъ. тако(ж) воевода. и вси вельможи. а иныи многие лю(ди). не могли дотисноутиса. и жадали только бы видѣти е(г). тогда повѣлѣлъ. патриархъ. ѡ3ѣ сре(д) цѣрквѣ вчинити амвонъ. и самъ оу҃шо(л) на не(г). почалъ поднимати ч(с)тныи кр(с)тъ. ажь бы видели его хр(с)тыане. а какъ оувидели е(г) вси людие. кланкнѣли велики(м) голосо(м). г(с)и помилон.

Розглянемо пізніші написи на полях цих аркушів, які дуже виразно корелюють із текстом пам'ятки: {1} — (w r 337) дописано пізніше,

⁶ Датування Собору в тексті Четьї: w r 337 — у надписі між рядками; а в іншому місці — 318 рік у самому тексті; III століття — у надписі на полі під текстом. Перший Нікейський собор — вселенський собор християнської церкви, що відбувся 325 року у місті Нікея (нині Ізник, Туреччина). Собор скликано імператором Константином Великим для того, щоб поставити крапку в суперечці між єпископом Олександром і Арієм. На соборі Папа Сильвестр був представлений двома легатами. У загальній кількості собор зібрав 318 єпископів і багато пресвітерів і дияконів, тривав понад два місяці — і став першим вселенським Собором в історії християнства.

іншим чорнилом і почерком над рядком у круглих дужках. Цей запис уточнює зміст пам'ятки хронологічно, прив'язує його до точної дати; {2} — ці слова підкреслені, навпроти них на лівому полі є буква *a* в круглих дужках — (*a*), а на нижньому полі запис латинкою по-польськи: (*a*) Konstanty W. niebył chrezczony przez Sylwestra Papieża, jak tu pisze, ale od Euzebiusza Biskupa Nikumedii, bo tak pisze Historyja Koscielna. Цей запис виправляє, змінює зміст пам'ятки, отже, є контроверсійним до тексту. {3} — це слово підкреслено, на полі навпроти нього у круглих дужках написана буква (*a*), а на нижньому полі латинкою по-польськи записано: (*a*) Patryarcha ten nazywał się Makary S. Цей запис уточнює, доповнює, розширює зміст пам'ятки, тобто автор маргінальної глоси тлумачить слово основного тексту пам'ятки.

Зрозуміло, що ці останні досить розлогі записи могла зробити грамотна, дуже освічена й смілива, впевнена у знаннях і переконаннях людина, яка добре знала церковну історію й мови та не побоювалася висловлювати контроверсійні думки щодо прочитаного у святій книзі. Ба, навіть записувати їх у цій святій книзі, дуже ймовірно, будучи її власником (Принагідно зазначимо, що власницьких різночасових записів на полях Четьї Мінеї 1489 р. різними чорнилами, шрифтами й мовами — півуставом і скорописом, іжицею й латинкою, староукраїнською й польською мовами чимало. Усі вони відчитані й прокоментовані у метаграфованому тексті, підготовленому до друку.). Вивчаючи давньоруські пам'ятки, В. Німчук робить висновок, що *покрайні* (маргінальні) глоси у текстах досліджуваного періоду трапляються дуже зрідка [21: 19], а вже в пам'ятці XV ст., яка є об'єктом нашого опрацювання, вони є досить звичним явищем.

Глосами, засвідченими в Четьї Мінеї, церковнослов'янський вираз (слово) замінювали живомовним, зрозумілим, часто уживаним: архіереи — попи, тысячника — войта, игъмон — воєвода, во бранехъ рекомо во гнѣвѣ, ослабѣте рекомо отпѹстите, геона рекомо пекло, ѹсопшии рекомо мертви, дремания рекомо сна та ін. Іноді розкривали переносні або символічні значення окремих слів та виразів церковнослов'янського оригіналу: козлища нарицаются грѣшници, долги рекомо грехи, чисто отдати — щире, дѹшю спаси рекомо время греховное отими, дѣти рекомо млади, о добромъ дѣле рекомо в покаянии, ѹ зломъ дѣле рекомо во гресѣхъ, не целовати хреста на криве рекомо не присягати и не клястися именемъ бѣжимъ во лжю, нѣчого ти купити рекомо нѣколи покаятися, ѹ пекле рекомо во мѹце, огнь невгасимий еже зовется пекло, поити на вечный покой рекомо на долгий пѹть тощо. Найпоширеніші внутрішньорядкові глоси, які вводилися словами рекомо, рекомий (ая, ое), зовемиий (ая, ое), зоветса, именжетса, естъ, есте имени тое, нарицаемая та ін.

За *структурою* (кількісним складом наявних у них лексичних елементів) глоси є як однослівними: *послоушантє. рекомо не мыслѣте, архіереи (попи), тысячника (войта), игъмон (воєвода), во бранехъ*

рекомо во гнѣве, ослабѣте рекомо отпу́стите, геона рекомо пекло, усопшии рекомо мертвѣи, дреманія рекомо сна та ін., так і неоднослівними (багато-слівними). Неоднослівні глоси можуть бути перекладом кількох слів основного тексту або багатослівним тлумаченням однієї його лексеми: Ѡлоучилѣ... рекомо Ѡставилѣ Ѡ дръжины; раи. еже зоветса цр(с)тво нв(с)ное; ельманонилѣ. рекомыи с нами бѣ; о добромѣ дѣле рекомо в покаянии; огонь невгасимий еже зоветса пекло; на висоцѣ// мѣсте. сре(д) цркви. еже зоветса амвон; бесплотныи фараонѣ рекомо дыаволѣ; оу вышнемѣ ер(с)лме. рекомо в небе.

За змістом виділяємо перекладні глоси: архиереи — попи, тысячника — войта, игѣмон — воевода, во бранех рекомо во гнѣвѣ, расхищение рекомо грабежѣ, геона рекомо пекло; пояснювальні (тлумачні): о добром дѣле рекомо в покаянии, ү зломѣ дѣле рекомо во гресѣхѣ, долги рекомо грехи, чисто отдати — щире, дүшо спаси рекомо время греховное отими, Ѡ си(х) бж(с)твены(х) во(д). не воудеть и мѣти жажн в вѣкы. рекомо хто же даеть наоу//ки доуховное. писмени ст҃ого бжествено слова. то(т) сп(с)нѣ воудеть во вѣки. (163 зв. — 164); порівняльно-зіставні або текстологічні: огонь невгасимий еже зоветса пекло, поити на вечний покои рекомо на долгий пүть, •Ѡ•та добродѣтель. не целовати кр(с)та на криве. рекомо не присагати. и не клатиса именемѣ бжнн(м) во льжю. (338 зв.), ка(к) больного постѣ. та(к) пыано(г) мѣтва. (301); вже во твоємѣ житью конець приходи(т). вже ти солнце зашло. а торгѣ са разынде. нѣчого ти күпити. рекомо нѣколи покаятиса. коли пришли есмо по тебе. вже ти свѣ(т) смерчеса. wskаннаѣ дшо не можешн. помилowana быти. поиди в мѣкоу вечндо. противоу своимѣ дѣло(м). какѣ еси совѣ оуготовала. (356 зв.), гласѣ же вы(ст) рассѣдшегоса камене. тако громѣ. и потрясеса земля. Ѡвориласа вѣз(д)на водамѣ. (13). Досі в науковій літературі побутовала думка, що останній тип глос, властивий тільки староукраїнським текстам пізнішого періоду [21].

Глосування у Четьї здійснено в душі перекладу рукопису і засвідчує намагання переписувачів продовжувати справу демократизації, освоєння, тобто роблення своєю, церковнослов'янської мови. Отже, маємо, з одного боку, намагання перекладача-писаря дотримуватися книжно-писемної традиції, а з іншого — заміну малозрозумілих слів та форм живомовними, які дедалі активніше заявляли про себе і в писемній мові, проникаючи у церковнослов'янські тексти, порушуючи традиційні норми книжної мови й утверджуючи позиції української народно-розмовної мови.

Оскільки Четья збереглася у списку, віднайденому на Холмщині (надійшла до Археологічного музею при Київській духовній академії з Сідлецької губернії у 1880 р. і була зареєстрована О. Лебедевим із поміткою «Четья украинск[ая], 1489 г.» [17: 147], яка, за словами М. Петрова, за «рідкістю книг малоруських... заслуговує особливого дослідження» [26: 147]), деякі дослідники, насамперед білоруські (М. Карпинський, Ю. Карський, А. Журавський), кваліфікують її як білоруську.

«Коли знаємо місце написання чи надрукування пам'ятки, але не знаємо національності писаря чи автора її, тоді...вирішує тільки аналіз мови твору» [24: 181]

Крім спільних українсько-білоруських рис, відбитих у пам'ятці, як рефлексія **р**ъ як **ры**: **грытань** (305 зв.), **кывавое** (355); повноголосні форми; **ьє** → **иє**; **ѣ//в**; **є** → **о** (після шиплячих); **сь** → **из** (**изжалишьсь**) (371 зв.), **споведаю** (299); **х** → **ф** (**Ѣрифонъ**) (349), до рис білоруської мови, відбитих у пам'ятці, ці дослідники залічують такі:

«Акання», «якання», тобто вживання **а** на місці ненаголошеного **о** та **я** (**а**, **я**) на місці **є**, наприклад: **багачьство** (58 зв.), **вчарашнии** (164 зв.), **карабль** (94), **ласкаво** (30 зв.), **монастырь** (5), **монастырьский** (3), **паганого** (56, 58), **паганьски** (354), **панамарь** (8 зв.), **помагає(т)** (292 зв.), **потапта(л)** (207 зв.), **подабаєть** (175), **працаєть** (20 зв., 90 зв., 350), **радаватись** (297), **вясла** (94 зв., 246), **вясло** (93), **агиптіяны** (171) й под.

Відзначимо, що ці приклади не є репрезентативними через обмежену кількість як самих слів, так, головно, повторюваних коренів цих слів. Більшість із них зафіксовані вже в пам'ятках староукраїнської мови [7: 271]. На думку вчених, слово *корабль* найімовірніше є запозиченням з давньогрецької мови, а також широко побутує в сучасній українській мові [11: 290]. Цю рису не можна беззастережно розглядати як винятково білоруську.

За спостереженням А. Журавського, випадки «акання» і «якання» трапляються в пам'ятці рідко, причому вони сприймаються як помилки і відхилення від тогочасної норми [9: 84]. Щодо випадків «якання» в пам'ятці: слово **агиптіяны** — запозичення, отже, не може бути показовим; слово **вясло** засвідчено в Четьї всього чотири рази в однакових, повторених сюжетах. Отже, цей приклад теж не може бути підставою для серйозних висновків. Ймовірно, може йтися про лексикалізацію цього фонетичного явища, подібні випадки якого зафіксовані в сучасних говірках Підляшшя, наприклад, *зязюля* — ‘зозуля’, *сядайте* — ‘сідайте’.

Щодо слова **вчарашнии**, то, очевидно, йдеться про відбиття у пам'ятці діалектної західноволинської риси — обниженої вимови **е** як **а**. Обнижений вокалізм (**и** → **е**, **е** → **а**) характерний для говірок Західної Волині.

В. Перетц вважає, що частина наведених М. Карпинським прикладів на «акання», «якання» може бути пояснена інакше, але як саме, не уточнює [25: 24]. На думку Ю.Карського, у деяких з наведених ним прикладів **а** на місці ненаголошеного **о** може бути пояснено палеографічно [13: 138] (ймовірно, як таке, що виникло внаслідок регресивної асиміляції — під впливом **а** наступного складу, тобто фонетично), а в слові **працаєть** можна пояснити морфологічно. Подібні приклади (з «аканням»), зокрема для позначення ітеративної дії, трапляються і в українській літературній мові: *помог'ти* — *допомог'ти*, — *допома'гати*; і в діалектній: *ро'бити* — *пораб'ляти*, *нараб'ляти*, *'рости* — *поза'ростати*,

напрос'тити, — *напра'щати* ('робити простим'), *прос'тити* — *пра'щати*, *ко'сити* — *поза'кашовати* й под.

Говорячи про «акання», слід звернути увагу й на численні випадки вживання слів з гіперичним «оканням», цікаві, зокрема і з погляду визначення ймовірної локалізації пам'ятки: *бораны* (171), *бораньею* (там же), *двожды* (6), *єроусолимъ* (200), *Лазоръ* (321 зв.), *Лазорю* (322), *роспадолосъ* (169), *сотона* (324 зв.), *оудоллимосъ* (210) та інші. Подібне фонетичне явище гіперичного «окання» характерне для широкого ареалу побутування й сучасних північноукраїнських говорів, властиве правобережнополіським говіркам, точніше нижньонадприп'ятським [18: 21–23; 4: 59].

Вживання *є* на місці ненаголошеного *я* (перезвук *а* → *є* після м'яких приголосних *та й*, властивий для північних, широкого ареалу південно-західних українських говірок, зокрема й західноволинських). Це фонетичне явище відображене у тексті Четьї досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: *говоречо* (174), *досегноути* (189), *єрополкъ* (237), *жедаєшь* (211), *досегноути* (189), *завезалъ* (160), *колодези* (212 зв.), *любечи* (118 зв.), *уктєвръ* (45 зв., 46 зв.), *принела* (173, 223 зв.), *поменути* (162), *помнечи* (214 зв.), *проклетьи* (240), *светители* (127), *светого* (11), *светые* (40 зв., 190), *светый* (47 зв.), *светыни* (11 зв.), *свещеники* (16 зв.), *сентєвръ* (13 зв.), *терпечи* (169 зв.), *тисечника* (262), *оуведати* (237 зв., 238), *хотєчо* (172 зв.) та інші.

Гадаємо, що назване фонетичне явище не можна розглядати як рису лише білоруської мови. Як твердить І. Огієнко [23: 248], вживання *є* замість *я* було живим явищем і на західноукраїнських землях, особливо на північноукраїнських і займало значно більший ареал поширення в українських говорах, ніж у білоруських: «Треба пам'ятати й те, що мовні території в XIV — XVI віках були трохи не ті, як тепер. Є багато підстав твердити, що північноукраїнські говори в старину займали ширший простір» [24: 183]. За твердженням Ю. Карського, перехід *а* (графічно *я*) в *є* відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, контактним з говірками української мови, і цілком збігається з подібною рисою — перезвуком — північноукраїнських говірок, тобто переходом *а* → *є* після м'яких приголосних [13: 102]. Аналізуючи мову писемних пам'яток і діалектних даних, І. Огієнко доходить висновку, що вживання *є* на місці *я* є «чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і літератури XV—XVIII віків занесли також українці з північно- і західноукраїнських земель» [23: 248]. Це фонетичне явище наявне вже в пам'ятках української мови XIV—XV ст. [7: 268]. Широко фіксується перехід ненаголошеного *а* в *є* у пам'ятках української мови XVI—XVIII ст. [11: 294–295]. Досить численними є випадки вживання *є* на місці *я* у Крехівському Апостолі [7: 268]. Ця фонетична риса характерна для північних та південно-західних говорів [1: т. 1, карти 48, 49, 53; т. 2, карти 45, 46], отже, її можна вважати не білоруською, а білорусько-українською.

Фіксація **є** на місці **ѣ** як у середині слів, так і в кінці: **вѣдѣ** (42 зв.), **вѣка** (43 зв.), **вѣрѣ** (41 зв.), **видѣли** (39), **во вѣтроѣ** (48), **вѣ городѣ** (107), **грѣхо(в)** (72), **дѣвѣ** (113 зв.), **дѣвицю** (31 зв.), **вѣ законѣ** (116), **звѣздами** (43), **на иконѣ** (109), **мѣстѣ** (95 зв.), **посинѣли** (144 зв.), **прадѣдоу** (115), **прадѣдомѣ** (207 зв.), **раздѣлилѣ** (12 зв.), **река** (9 зв.), **телѣ** (2 зв.), **вѣ храмѣ** (36), **целовати** (37 зв.) та інші. К. Симонова [28: 72], спираючись на попередні дослідження, це фонетичне явище кваліфікує як спільну українсько-білоруську рису. Воно зафіксоване вже у пам'ятках Київської Русі як південноруська риса, відзначено не тільки в пам'ятках північного та південно-західного походження, а й південно-східного, відоме й у північних та південно-західних говорах. Таке написання в Четьї можна розглядати як північноукраїнську рефлексію **ѣ**.

Зокрема, широко зафіксовано **є** на місці ненаголошеного **ѣ** у Крехівському Апостолі, в Актових книгах Житомирського міського уряду кінця XVI ст., у Діловій мові Волині і Наддніпрянщини XVII ст. [7: 269] та ін.

Наявність **є** на місці **ѣ** І. Огієнко пояснює двома причинами: сильним впливом на мову тодішніх урядових канцелярій північноукраїнської вимови, яка несла свою живу ознаку **ѣ** > **є** в ненаголошених складах та впливом південнослов'янських рукописів, який підтримував звичку плутати **ѣ** з **є** [23: 238–239].

Про північноукраїнську рефлексію голосного [e] в Четьї, на думку В. Перетца, свідчать також деякі приклади, які фіксують сліди дифтонга з [e] в закритому складі, коли замість етимологічного **є** маємо **ү** з м'яким попереднім приголосним (графічно **ю**): **нюжьли**, **нюжьли** (360 зв.), **ноү(ж)ли** (340 зв., 341), **занюжь** (347 зв., 375), **заноүж** (289 зв., 361, 367, 368 зв., 372 зв. 374, 364 — двічі), **ѡсюле** (32 зв.), **ѡсюль** (324 зв.) і под. Написання з **ю** на місці **є** дослідники визначають як характерну рису української мови вже у південноруських пам'ятках XIII ст., причому переважно у пам'ятках північного та південно-західного походження [11: 23].

Також до білоруських рис, засвідчених у Четьї, М. Карпинський залічує ще вживання **и** на місці **ы** [12: 85]. Однак на помилковість такого твердження вказав ще В. Перетц, кваліфікувавши цю фонетичну рису однозначно як українську, відзначаючи, що чергування (плутання) **ы** та **и** є особливо характерним для українських пам'яток [25: 6].

Замість традиційних книжних **гы**, **кы**, **хы** у Четьї маємо **ги**, **ки**, **хи**: **вбогих** (47), **вбогимѣ** (304, 334 зв.), **дроүги(х)** (123), **с түги** (321), **многими** (292), **погнѣла** (119), **всяки** (209), **всаки** (219 зв.), **велики** (191), **помочники** (48 зв.), **празники** (210 зв.), **ри(м)скимѣ** (36) **пророки** (38), **лѣчки** (38), **дочьки** (17 зв.), **хитростью** (226), **хижицоу** (149 зв.), **хитрого** (320), **грѣхи** (292) й інші. Оскільки у Четьї, як у Крехівському Апостолі, не засвідчено жодного випадку з написанням **гы**, **кы**, **хы**, що свідчило б про сплутування **ы** з **и**, то, на думку І.Огієнка [23: 375], звукосполучення **ги**, **ки**, **хи** треба прийняти за **гі**, **кі**, **хі** й розглядати їх як діалектну рису, властиву північноукраїнським говорам [1: т.1, карта 21; карта 20].

Після шиплячих на місці *є* маємо *о*: *вшолъ* (308), *вжищо* (320), *жона* (14 зв., 15), *жона(м)* (329), *жонѣ* (320 зв.), *ничого* (119 зв.), *нѣчого* (356 зв.), *ис печоры* (322), *породившой* (4), *пришолъ* (288 зв.), *члѣвой* (44 зв.), *чого* (33), *чотыри* (31 зв.), особливо в дієприслівниках: *аркучо* (366), *вєстѣдоучо* (306 зв.), *видачо* (344), *написавшо* (356), *слышачо* (51 зв.), *ставшо* (306), *оуставшо* (374). Іноді, як паралельні, вживаються й форми з *є* після шиплячих: *женоу* (14 зв.), *женѣ* (320 зв.), *челомвѣтъє* (52). Таке написання (*о* замість *є*) свідчить про фіксацію ствердіння шиплячих у мові. Такі факти трапляються в українських грамотах з території Волині XV ст.

У пам'ятці зафіксовано також вживання твердого *р*: *врадѣти* (323), *затраслосє* (20), *назаранина* (13, 17), *ратчѣтє* (249). Подібне фонетичне явище виявлено вже в українських пам'ятках XV ст., переважно з території Волині, часто трапляється воно і в Крехівському Апостолі, а також у пам'ятках XVI — XVII ст., що походять з території Полісся [7: 270]. Ця фонетична риса є типовою для поліських говорів [1: т.1, карта 127, 128; т. 2, карта 115, 116]. Хоча в Четьї наявне і м'яке *р*, що, можливо, зумовлено книжною традицією: *вопрю* (321 зв.), *вечерѣти* (320), *говорю* (64 зв.), *морю* (22 зв.), *панамарѣ* (6 зв.) та інші.

Замість наголошеного і ненаголошеного *о* вживається *у* (так зване сильне укання): *апустоло(м)* (229 зв.), *архиепискупѣ* (362), *докулє* (177 зв.), *еп(с)кѣпъ* (43 зв.), *еп(с)коуп(с)тво* (119), *ѡкоу(л)* (2), *ѡкоулє* (57 зв.), *ѡтоуль* (161) та інші. Цю фонетичну рису дослідники розглядають як діалектну, таку, що характерна для північноукраїнських та деяких південно-західних говорів, зокрема для наддністрянських і деяких волинських [11: 271; 28]. Наближення вимови ненаголошеного *о* до *у* засвідчують уже писемні південноруські пам'ятки — Галицьке Євангеліє 1144 р. та 1283 р. Відбивають це фонетичне явище пам'ятки української мови XIV–XVIII ст., при цьому переважно галицько-волинського походження [Там само: 297].

«Новий» *ѣ* (вживання *ѣ* на місці етимологічного *є*). Цю фонетичну рису О. Соболевський [30] вважав характерною для галицько-волинських пам'яток, а отже, діалектною. У Четьї це явище засвідчене дуже великою кількістю прикладів, причому таке *ѣ* на місці *є* найчастіше трапляється у суфіксі *-ѣньє* (*-ѣннє*), значно рідше у корені слів: *вдарѣннє* (107), *видѣннє* (327 зв.), *вхожѣннє* (314 зв.), *знамѣннє* (26 зв., 353), *камѣннє(м)* (4), *крещѣннє* (312), *моучѣннє* (29, 101 зв.), *навчѣньє* (325 зв.), *вчищѣннє* (306), *повчѣннє* (290, 350 зв.), *погревѣньє* (327 зв.), *покорѣньє* (326 зв.), *приношѣннє* (337, 340 зв.), *прихожѣннє* (311), *смирѣннє* (307 зв.), *терпѣннє(м)* (328), *томлѣньє* (329), *оутѣврѣннє* (309), *оутешѣннє* (21), *хотѣннє* (330), *чтѣннє* (36 зв.), *павлѣннє* (329), *адѣннє* (105, 300, 304) та інші; *вѣзднѣ* (109, 144), *вєстѣннє* (18, 169), *дѣмоны* (296), *жѣньскѣ* (327 зв.), *жѣньскѣмъ* (17 зв.), *мѣчь* (85 зв.). Зрідка *ѣ* на місці *є* трапляється і в суфіксі *-тель*: *создатѣль* (156 зв.).

Написання **є** на місці етимологічного ненаголошеного **и**: **дѣтѣ** (17), **дмитрей** (53 зв.), **звероуѣтъ** (28), **противѣтисѣ** (75 зв.), **сѣ** **противѣти** (321 зв.), **резоемци** (50 зв.), **резоемѣствѣ** (340 зв.), **седн(т)** (355 зв.), **резое(м)ства** (50 зв.), **седѣли** (358 зв.), **трѣдневногo** (333). Як вважають дослідники, це явище слід розглядати як діалектне, засвідчене вже писемними пам'ятками Київської Русі, що відбивали фонетичну особливість південних її говорів [11: 263]. Відбита ця фонетична риса в пам'ятках української мови XV–XVIII ст., зокрема у Крехівському Апостолі, широко побутує в сучасних південно-західних говорах [4: 209, 218].

Вживання **и** на місці **є**: **завѣтрини** (241), **клинисѣ** (5 зв.), **мертвица** (35, 128 зв., 204), **мертвици** (128 зв.), **мертвицю** (119), **мертвицовѣ** (119), **втѣверичисѣ** (144), **сирофѣми** (203), **сирофѣмовѣ** (209 зв.), **стримѣглавѣ** (181 зв.), **трима** (348), **хировимомѣ** (159 зв.). Це фонетичне явище дослідники розглядають як діалектне, властиве південним говорам давньоруської мови [11: 263] і сучасним південно-західним говорам, зокрема наддністрянським говіркам [4: 209]. Досить численно відбита ця риса і в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.

Засвідчено у Четві також утрату дзвінками приголосними дзвінкості у позиції перед глухими: **свѣтѣки** (55), **свѣтѣчить** (130 зв.). Це фонетичне явище також характерне для південно-західних говорів, зокрема наддністрянських та південноволинських [Там само: 219].

Спробуємо прокоментувати й деякі морфологічні особливості цієї пам'ятки, які А. Журавський кваліфікує як риси білоруської мови [9: 85].

Закінчення **-ю** в орудному відмінку однини жіночого роду колишніх основ на **-ї-**: **завистѣю**, **мыслью**, **ночѣю** та інші. На те, що ця риса не є білоруською, вказують дослідники: флексія **-ю** як народнорозмовна була властива мові пам'яток Київської Русі, а також українських пам'яток XIV–XVII ст. [10: 39, 114].

Закінчення **-оє** // **-еє** у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: **великоє вѣды**, **горькоє смерти**, **небесное высоты**, **правое роуки й** под. трапляється вже поряд з **-оѣ** у північноукраїнських пам'ятках XI–XIII ст., в українських пам'ятках XIV–XVII ст.: **зѣмли роуское**, **вѣрное службы**, **каразен белоє** та інші [3: 179, 200–201]. Отже, цю флексію можна розглядати як спільну східнослов'янську, яка в цьому архаїчному звуковому вираженні збереглася і досі побутує в північноукраїнських говірках.

Закінчення **-ые** // **-ие** у називному та знахідному відмінках множини прикметників: **правые рѣчи**, **лихне** помысли та інші властиве вже пам'яткам Київської Русі, особливо часто трапляється воно в Актах Житомирського міського уряду XVI ст. [Там само: 81–82, 206]. Переважання флексії **-ые**//**-ие** над **-ии**//**-ии** в окремих джерелах, переважно північноукраїнського походження, можна пояснити впливом українського діалектного середовища, в якому **-ые**//**-ие** були закономірними як рефлексії **-ыѣ**//**-ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення. І до сьогодні в північноукраїнських говірках побутують такі нестягнені форми.

У формах давального відмінка однини іменників колишніх основ на -ō-, -jō-, -ī- зафіксовано закінчення **-ови, -єви (-єви)** замість *ү*. Як зазначають дослідники [15: 109; 10: 94.], це закінчення характерне для галицьких пам'яток, хоча трапляється у пам'ятках з інших територій. У Четьї засвідчено такі іменники із закінчення **-ови, -єви (-єви)**: **ворогови** (39), **ґєви** (5зв., 318), **змієви** (82), **манюєви** (72), **моисѣєви** (133), **моуґєви** (18), **ноєви** (70 зв.), **огневи** (280), **петрови** (325 зв.) та інші. Флексія **-ови / -єви** вживана і тепер у західнополіських та галицько-подільських говорах [1: т. 2, карти 177, 178)], а також, як паралельна, в центрально-українських говорах і стала нормативною в українській літературній мові.

У родовому відмінку множини іменників жіночого роду колишніх основ на -ī- маємо закінчення **-ий**: **пакостий** (30, 320 зв.), **скорвий** (318). Як зазначають дослідники [11: 117; 14: 96; 4: 210], це закінчення характерне для пам'яток південно-західного походження, зокрема галицьких і волинських, воно й сьогодні побутує в багатьох південно-західних говорах.

Дієслова теперішнього часу в 3 особі однини і множини вживаються без кінцевого **ть**: **не имає** (32), **ѡпұскає** (343 зв.), **погибає** (31), **подає** (343 зв.), **пожре** (144), **оувадає** (31). Така фонетична риса зафіксована вже у писемних пам'ятках Київської Русі — Остромировому Євангелії 1056–1057 рр., Ізборнику Святослава 1073 р., Архангельському Євангелії 1092 р., у 13-ти Словах Григорія Богослова, Галицько-Волинському літописі та інших. Такі форми Л. Булаховський [2: 74–75] розглядає як південноруську рису. Аналогічної думки дотримується О. Соболевський [31: 84], за спостереженнями якого, форми без **-ть** характерні для галицько-волинських пам'яток.

Народнорозмовна флексія **-ть** у 3 особі однини і множини дієслів теперішнього часу типу **видить, висить, горить, молчать** та ін. на відміну від церковнослов'янської **-ть** широко вживалася у пам'ятках Київської Русі, у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. [10: 312, 314], отже, її теж не можна вважати білоруською.

Поширення закінчення **-ѣте** замість **-ите** у 2 особі множини дієслів наказового способу. Вживання літери **ѣ** на місці **и** свідчить про вимову звука **ѣ** як монофтонга і, що є характерною рисою саме української мови.

Надзвичайно широка фіксація дієприкметників теперішнього часу на **-үчи, -ачи**, що виступають у функції дієприслівників у застиглий формі. Цю рису пам'ятки теж не можна вважати білоруською, оскільки такі невідмінювані форми колишніх дієприкметників жіночого роду в називному відмінку однини є народнорозмовними на протигагу книжних церковнослов'янських на **-че** і широко використовувались і в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст., і в сучасній українській мові як єдині [3: 343]. Отже, йдеться про спільні риси української та білоруської мов. Що ж до міркувань І.П. Климова у дискусії про мовну належність Четьї й мотивацію терміна «мовна ідіосинкразія», схилиємося до думки, що кваліфікація низки висловлених ним аргументів, зазвичай, стосується проблеми розмежування українських і білоруських та

членування українських говорів. Що ж до застережень про ймовірний вплив польської мови, треба врахувати факт створення Четьї до Люблінської унії (1569 р.). Посилання ж на вплив графіки литовської мови у староукраїнських текстах видається непереконливим [16].

Особливо слід підкреслити, що в Четьї є багато слів, властивих українській мові та відсутніх у сучасній білоруській мові. Наприклад: **навѣстити** (блр. наведать), **зжалѣтисѧ** (блр. злітавацца), **лишитисѧ** (блр. пацемянець, згаснуть), **стрѣчати** (блр. сустракаць), **схоронити** (блр. захаваць, схавать), **зміровати** (блр. збудоваць), **проститисѧ** (блр. развітацца), **страшитисѧ** (блр. баяцца), **пощадити** (блр. пашкадаваць, збавіць), **звидоци** (блр. зайздрасць, зайздошчы, завідкі), **радоци** (блр. радасть), **даром** (блр. дарма, даремна), **широтѧ** (блр. шырыня) та інші.

Дуже помітною прикметою мови Четьї, яка характерна тільки для пам'яток української мови, а також є її актуальною живомовною рисою, є препозиційне вживання зворотної частки **сѧ**: **сѧ бѣ роскаль** (329 зв.), **сѧ противети** (321 зв.), **сѧ допитати** (20 зв.), **сѧ валлю(т)** (340 зв.) та ін. Ця ознака відбиває рису значного ареалу навіть сучасних українських говорів (у деяких виразах є нормою літературної мови: як ся маєте?) і дуже широко засвідчена у Четьї попри її жанр — конфесійної пам'ятки (283 випадки).

Отже, як свідчить аналіз, у Четьї немає якихось специфічних фонетичних, морфологічних чи лексичних рис, які були б властиві лише білоруській мові (хіба що «якання», про поодинокі випадки якого ми вже говорили) і на основі яких можна було б кваліфікувати досліджувану пам'ятку як білоруську. Навпаки, у Четьї зафіксовано досить велику кількість фонетичних, морфологічних, лексичних і словотвірних особливостей, характерних для української мови (**и** на місці **ѣ**; **ѳ** (**ю**) на місці етимологічних **о**, **е**; **и** на місці **є**; **є** на місці ненаголошеного **и**; змішування **ы** з **и**; нове **ѣ** на місці **є**; м'яке **ц**; закінчення **-ови** (**-єви**) у давальному відмінку однини іменників давніх основ на **-*ѡ**, **-*јѡ**; форми кличного відмінка, вказівний займенник **сєсь**; суфікс **-оци**; препозиційне вживання зворотної частки **сѧ** та інші. Цілком справедливо аналізовану пам'ятку розглядають як українську П. Плющ [27: 141], В. Німчук та В. Русанівський [20: 73], К. Симонова [28: 76], Д. Гринчишин [7: 275].

На українське походження пам'ятки вказували М. Петров, О. Лебедев, О. Соболевський, В. Перетц. На думку ж О. Соболевського [29: 72], Четья списана білоруським писарем Березкою з галицько-волинського оригіналу, про що свідчать українські мовні риси. В. Перетц, проаналізувавши мовні особливості пам'ятки, зокрема її другої частини, доходить висновку, що «Четья 1489 р. — пам'ятка українська, можливо, галицько-волинська, а не «західноруська», як це з легкої руки зробив М. Карпинський та інші автори». Однак, беручи до уваги наявність у пам'ятці окремих рис білоруської мови («акання», «якання», **є** на місці **ѣ**), автор вказує на її важливе значення для вивчення не лише історії української мови і літератури, а й білоруської мови і культури [25: 29–30, 107].

Вивчення мови пам'ятки підтверджує висновок В. Перетца про написання її на території Галичини-Волині (зокрема, пам'ятка багатьма мовними рисами збігається з рисами Крехівського Апостола, написаного, за твердженнями І. Огієнка, на території Волині) [23: 91]. Про це свідчить значний перелік рис волинських і наддністрянських говірок, відбитих у Четьї: фіксація звукосполучень **гі, кі, хі; у** на місці ненаголошеного **о**; вживання **е** на місці **и**, навіть у флексії типу **роукаме** (16) та **и** на місці ненаголошеного **е (и)**; втрата дзвінками приголосними дзвінкості перед глухими; флексія **-ови (-еви)** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, закінчення **-ий** в родовому відмінку множини, наявність вказівного займенника **сесь**, препозиційне вживання зворотної частки **ся** та багато інших.

Досліджувана пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови: своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні її можливості. Вона містить цінний і багатий матеріал для дослідження різноманітних мовних проблем у різних галузях — історії мови, історичної діалектології, антропонімії тощо. Встановлюючи належність Четьї на основі її мовного аналізу, вважаємо за доречне зауважити таке: вивчаючи мову пам'ятки, кваліфікуючи засвідчені у ній мовні факти, треба орієнтуватися на тогочасний стан мови, зокрема живої народної, а не на сучасний. І саме крізь таку призму слід розглядати й оцінювати репрезентовані в пам'ятці мовні факти, розрізняючи давнє й сучасне. Адже не тільки літературна мова змінюється з часом, але й жива народна мова так само.

1. *Атлас української мови*: В 3-х томах. — К., 1984 — 2001.
2. *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 167–190.
3. *Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — 416 с.
4. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. — К., 1980. — 244 с.
5. *Іван Далібор Вагилевич.* Польські письменники Русини з додатком латинські письменники Русини. — Львів, 1843. — Підгот. до друку Р. Радишевський. — Перемишль, 1996. — 329 с.
6. Докладний опис палеографії пам'ятки подано в статті: *Воронич Ганна.* «Четья. Мінея. 1489 р.» — пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) // Волинь. Житомирщина. — Житомир, 2007. — С. 141–149.
7. *Гринчишин Дмитро.* Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції. — Львів, 1995. — С. 251 — 276.
8. *Грушевський М.* Впливи чеського національного руху ХІV–ХV вв. в українськiм житті і творчості, як проблема досліду // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. — Львів, 1925. — Т. 141–143. — с. 1–13. І ще: *Грушевський М.С.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — Т. 5. — Кн. 1. — К. : Либідь, 1995. — 256 с.
9. *Жураўскі А.І.* Гісторія беларускай літэратурнай мовы. — Мінск : Навука і тэхніка, 1967. — Т.1. — 370 с.
10. *Історія української мови.* Морфологія. — К. : Наук. думка, 1978. — 539 с.
11. *Історія української мови.* Фонетика. — К. : Наук. думка, 1979. — 366 с.
12. *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. — Варшава, 1889. — Т. 21. — № 1. — С. 59 — 107.

13. *Карский Е.* Белорусы. Язык белорусского народа. — М. — 1955. — Вып. 1. — 475 с.
14. *Керницький І.М.* Система словозміни в українській мові. — К., 1967. — 288 с.
15. *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe. — Kraków, 1934. — 174 с.
16. *Клімаў І.П.* Беларускі погляд на справу «Українізації» в Чэці 1489 р. // Веснік БДУ. Навукова-тэарэтычны часопіс беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. 3. — 2010. — Мінск, БДУ. — С. 33 — 37.
17. *Лебедев В.* Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. — Саратовъ, 1916. — Т.1. — 472 с.
18. *Назарова Т.В.* Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті // Діалектологічний бюлетень. — К., 1961. — Вип. 8. — С. 18–30.
19. *Недешев И.* Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров. — Варшава, 1884. — 58 с.
20. *Німчук В., Русанівський В.* Цінний внесок в історію східнослов'янських народів// Мовознавство — 1979. — № 1. — С. 72 — 76.
21. *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К. Наук. думка, 1980. — 304 с.
22. *Німчук Василь.* Християнство й українська мова // Українська мова. — 2001. — №1. — С. 11–30.
23. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560-х р. — Варшава, 1930. — Т. 1. — 520 с.
24. *Огієнко І.* Розмежування пам'яток українських від білоруських. — Жовква, 1934. // Пам'ятки України: історія та культура. — 2002. — № 3–4. — С. 170–188.
25. *Перетц В.Н.* К изучению Четьи 1489 г.// Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVIII вв. — Л., 1928. — Вып. 2. — С. 1–107.
26. *Петров Н.И.* Рукописная «Четья» 1397 г. // Русский филологический вестник. — Варшава, 1881. — № 3. — С. 54 — 57. І ще: Труды Киевской Духовной Академии. — 1880. — Т. 3. — 437 с.
27. *Плющ П.П.* Історія української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1975. — 423 с.
28. *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» (1489) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 56–79.
29. *Соболевский А.И.* История русского литературного языка. — Л. : Наука, 1980. — 192 с.
30. *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. — К., 1884. // Соболевский А.И. Труды по истории русского языка: Т. 1: Очерки из истории русского языка. Лекции по истории русского языка (репринтное издание). — М. : ИД «ЯСК», 2004. — 712 с.
31. *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. — 2-е изд. — К., 1891. — 328 с.

Стаття надійшла 26.03.2013

Anna Voronych

Kyiv

THE CHETIA MINEA (1489) TEXT AND THE CYRIL AND METHODIUS TRADITION

A handwritten monument to the past Chetia Mineya 1489 is one of the first translations of sectarian text on the national language, and an important and informative generous source for the study of the history of the Ukrainian language. This manuscript is an explication the Kirill-methodian tradition on old ukrainian lands, which was begun among the Slavic peoples of the Czechs back in the last quarter of the XIV C.

Key words: history of the Ukrainian language, language researches of the manuscripts, the Ukraine-Byelorussia interlanguage contacts, dialect, gloss.